

Магась-Демидас Юлія Іванівна
кандидат історичних наук, доцент
кафедри спеціальних історичних
дисциплін та правознавства,
Житомирського державного
університету ім. Івана Франка

Нормативно-правова база сільськогосподарської кооперації Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.

В кінці XIX – на початку XX ст. у Правобережній Україні значного поширення набули сільськогосподарські кооперативи. Найбільше серед них було товариств і громад, проте, мали місце також артіль і гуртки. З огляду на це слід з'ясувати, на яких законодавчих підставах функціонували означені установи. Тому метою статті є охарактеризувати в загальних рисах нормативно-правову базу сільськогосподарської кооперації вказаного періоду.

Із дослідників даної проблеми доцільно назвати С. Бородаєвського [9], А. Кулижного [10], із сучасних – В. Половця [11].

Законодавство Російської імперії, яке діяло на Правобережжі, передбачало різноманітні форми сільськогосподарської кооперації. Її діяльність регламентувалася типовими статутами та положеннями.

Статут громад був затверджений 1898 р. Відповідно до нього, ці установи мали поширювати теоретичні відомості, нові способи господарювання, знаряддя і машини, влаштовувати дослідні станції, поля, ферми й сади, здійснювати посередництво, організовувати виставки, аукціони, склади тощо. Члени громад поділялися на почесних, дійсних, співробітників і кореспондентів. Всі брали участь у загальних зборах, але право вирішального голосу мали тільки почесні та дійсні члени, решта володіли дорадчими голосами [9, с. 21-23].

За цим статутом діяли, наприклад, Умансько-Липовецька громада на Київщині, Проскурівсько-Летичівське сільськогосподарське товариство на Поділлі, громади з центрами в Рівному, Луцьку та Старокостянтинові Волинської губернії [6, арк. 10].

30 червня 1897 р. міністр землеробства та держмайна затвердив зразковий статут сільськогосподарських товариств. Метою їх діяльності проголошувалося: 1) сприяння сільським господарям у придбанні необхідних для господарства предметів та в збуті продукції; 2) надання позик під забезпечення товарами, прийнятими на комісію для продажу, отримання позик під ті ж товари у різних кредитних установах. Справами керували загальні збори, правління, ревізійна комісія. Один унесений пай давав право одного голосу на загальних зборах, п'ять паїв – два голоси, десять паїв – три голоси, двадцять і більше – 4 голоси. Товариства поділялися на універсальні (що сприяли сільському господарству взагалі) та спеціалізовані (що базувалися на окремій галузі). Вони також були центральні (поширювали діяльність на всю Російську імперію) та місцеві. [2, с. 319-321].

Відповідно до цього документу було створено сільськогосподарське товариство в м. Рівному, Могилів-Подільське сільськогосподарське товариство Подільської губернії [8, арк. 19]. 18 листопада 1908 р. Департамент землеробства затвердив новий статут для сільськогосподарських громад. Він надавав право організовувати кооперативи в усіх галузях рослинництва і тваринництва. Згідно з 10 і 16 параграфами статуту, товариства були безпайовими, їхній капітал формувався за

допомогою щорічних внесків. Така умова спричиняла дефіцит коштів. Якби об'єднання створювалися на пайовій основі, вони мали б більший капітал. В цьому ж разі доводилося або встановлювати високі внески, або залучати якомога більше членів. Оскільки внески не підлягали поверненню, навряд чи знайшлось би багато землеробів, готових заплатити велику суму. Низький розмір внесків приваблював людей, проте це не давало змоги назбирати достатньо великий капітал. Залишався третій варіант – кредит. Та оскільки внески були невисокі, то й відповідальність членів – теж. Тому товариства не викликали в банках повної довіри і могли брати кредити лише на незначні суми [10, с. 64-66].

Сільськогосподарські товариства користувалися податковими пільгами. Відповідно до «Статуту про прямі податки» (1903 р.) оподаткуванню не підлягали: а) склади для продажу землеробських знарядь, техніки, насіння тощо; б) з дозволу міністерства фінансів – склади кустарних виробів, їх зразків і матеріалів для їх виготовлення [3, с. 114].

Окремо законодавством регулювалися такі аспекти діяльності кооперативів як організація прокатних пунктів, просвітницька робота. 15 лютого 1903 р. було затверджено Положення про порядок проведення окремими особами, товариствами і громадськими установами народних читань із сільського господарства. Згідно з ним, для проведення освітніх заходів вимагалось отримання дозволу властей. У клопотаннях на ім'я губернатора вказувався час, місце проведення заходу та прізвища лекторів. Губернатор вирішував, чи достатньо ті лояльні до режиму для того, щоб їх допустити до читань [3, с. 115].

Законодавчі умови для розвитку сільськогосподарської кооперації покращилися після запровадження закону від 4 березня 1906 р. (він був складовою столипінської реформи), що містив зразок клопотання про відкриття кооперативу. Воно подавалося до губернського присутствія. Якщо кооператорам незаконно відмовляли у створенні об'єднання, вони могли скаржитися до Сенату. Дозволялося також виробляти власний статут, якщо його умови не суперечили законодавству імперії [11, с. 63-64].

У контексті розвитку сільськогосподарської кооперації в цей час своєрідною рисою Подільської губернії була діяльність гуртків – специфічної форми універсальної кооперації: Кузьминецького, що в Гайсинському повіті, Летичівського повітового, Сутиського Вінницького повіту [7, арк. 214-215].

До певного часу департамент землеробства не зараховував їх до лав кооперативів, бо вони переслідували не тільки господарські, а й загальнокультурні цілі. За умовами статуту, метою гуртка було всебічне піднесення сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Йому надавалося право відкривати бібліотеки, проводити бесіди, виписувати й видавати газети та брошури, влаштовувати дослідні ділянки, займатися посередництвом, створювати пожежні команди, надавати юридичну допомогу тощо. До лав гуртка приймалися тільки особи християнського віросповідання [7, арк. 184].

Однією з форм кооперації були артілі. Виробничі артілі тривалий час не мали власного типового статуту, оскільки влада ставилася до них негативно. Уряд вважав ці об'єднання «соціалізмом». У 1885 р. він схвалив указ, яким до статутів артілей обов'язково вносився пункт про підпорядкування їх наглядові місцевої поліції. Губернатори мали право на власний розсуд закривати артілі [10, с. 58].

Нормативний документ, що регламентував діяльність таких установ, було затверджено 1902 р. – це був Закон про артілі трудові [11, с. 160]. У загальних рисах

статути артілей Правобережжя практично не відрізнялися від типового й один від одного. Якщо й існували певні відмінності, вони пояснювались особливостями галузі, в якій спеціалізувався кооператив. За статутом, наймана праця дозволялася лише як виняток – для здійснення робіт, що вимагали спеціальних знань, або тимчасово для виконання термінових замовлень. До лав артілей приймали осіб обох статей, що досягли 17 років, члени у віці 17-21 років не брали участі в управлінні кооперативом [4, с. 1-2, 4-6, 8].

На Правобережжі діяли бджолярські артілі (наприклад, Полонська й Житомирська [1, с. 24]), проте найбільшого поширення набули молокопереробні, яких, скажімо, на Волині у 1913 р. діяло 15 [5, с. 26].

Таким чином, існував ряд нормативно-правових актів, завдяки яким на офіційному рівні регламентувалися різноманітні аспекти діяльності кооперативних установ. Проте, законодавство містило також норми, які заважали вільному розвитку кооперативів, що зумовлювалося підозріливим ставленням царської влади до самоврядних організацій.

Список використаних джерел та літератури:

Джерела:

1. Доклады Волынскому Губернскому земскому собранию. Второй очередной сессии. – Житомир: Типография М. Дененмана, 1913. – 211 с.
2. Нормальный устав сельскохозяйственных товариществ (30 июня 1897 г.) // Полное собрание законов Российской Империи. – Собр. 3-е. – Т. XVII. – 1897. – СПб., 1900. – С. 319-321.
3. Список сельскохозяйственных обществ – СПб.: Типография М. Меркушева, 1904. – 130 с.
4. Устав трудовой артели. – К.: Типография Наследн. К. Круглянского, 1914. – 12 с.
5. Хроніка // Наша кооперація. – 1914. – № 7. – С. 26.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 631. – Спр. 196. – 110 арк.
7. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч. 1. – 852 арк.
8. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 325. – 146 арк.

Література:

9. Бородаевский С. В. Кооперации // С. В. Бородаевский. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. – 171 с.
10. Кулыжный А.Е. Деревенская кооперация // А. Е. Кулыжный. – Пг., 1918. – 214 с.
11. Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) // В. М. Половец. – Чернігів: Деснянська правда, 1996. – 204 с.